

Gunišová, Eliška

Figurovia a figúrky v diele Démon súhlasu

In: *Dominik Tatarka v souvislostech světové kultury : (jazyk - styl - poetika - politika)*. Pospíšil, Ivo (editor); Zelenková, Anna (editor). V Tribunu EU vydání první Brno: Tribun EU, 2013, pp. 157-164

ISBN 978-80-263-0385-5

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.81537>

Access Date: 12. 03. 2025

Version: 20250223

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Figurovia a figúrky v diele *Démon súhlasu*

ELIŠKA GUNIŠOVÁ (BRNO)

Kľúčové slová

schematizmus, II. zjazd československých spisovateľov (22.4.–29.4. 1956), kult osobnosti

Key words

Schematism, II. Congress of Czechoslovak writers, personality cult

Abstrakt

Krátka knižka s názvom *Démon súhlasu* v dobe svojho vzniku znamenala veľký posun nielen v Tatarkovej, ale i celkovo v slovenskej tvorbe, ktorá bola hlboko ovplyvnená a doslova i riadená komunistickým režimom vo vtedajšom Československu. Týmto článkom by som sa chcela pokúsiť o akúsi interpretačnú sondu do diela *Démon súhlasu*, nazrieť na toto dielo optikou súdobého literárneho a politického vývoja i v oblasti dobovej organizácie literárnej tvorby, s ktorým bol spisovateľ konfrontovaný a ku ktorým zaujal i verejne prezentované postoje či už z pohľadu literáta, alebo funkcionára. Článok je nazvaný podľa termínov, ktoré sám D. Tatar-ka vytyčuje, a teda Figurov a figúrok tých, čo ovládajú iných, a tých, čo sú ovládaní.

Abstract

The short story named *Démon súhlasu* at the time of its creation signified great development, not just in Tatar-ka's literary work, but in the Slovak literature at all, especially when it was in these times deeply influenced, even controlled by communistic regime. In this work I would like to try to realize interpretation of the book *Démon súhlasu* and look at these theme from the point of view of contemporary literary and historical development, which consequences was present even in the organization of literary work. The author was confronted with these influences, and he publicly presented his attitude to this topic as a writer as well as an official. The work is titled by the expressions used in *Démon súhlasu* by the Tatar-

ka himself and they denote the controlled person (“figúrky”) and the controlling persons (“Figurovia”).

Dominika Tatarku vnímam z pozície svojho veku ako osobnosť čiastočne rozporuplná a z tohto dôvodu je tento autor a jeho tvorba, vo vzájomných súvislostiach z literárnohistorického hľadiska, pre mňa nepochybne podnetným výskumným objektom. Tvorba autora, ktorý i v dobe tomuto názoru nepravnej tvrdil, že „*prozaické dielo je životopisom, hoci zastretým, hoci štylizovaným*“¹, a ktorého život priviedol často do epicentra turbulentných udalostí 20. storočia, ktoré dnes hodnotíme niekedy ako negatívne, no nepochybne významné míľniky československej histórie, nám sprostredkúva jedinečnú skúsenosť človeka – Dominika Tatarku. Hoci zastrene, hoci štylizovane.

Väčšinu svojho života prežil v komunistickom režime, pri ktorého zrode bol a aktívne sa spolupodieľal na jeho etablovaní v Československu, ktorý ho nakoniec vytlačá do vnútornej emigrácie a s ktorým de facto i odchádza.

Samotné dielo *Démon súhlasu* je označované za „výkrik precitnutia“², Tatarkovo „*najtrefnjšie dielo či text dôležitý v dobe svojho vzniku, rovnako ako dnes*“³. Satirická novela vydávaná v Kultúrnom živote⁴ časovo súčasne s priebehom II. zjazdu československých spisovateľov (22. 4.–29. 4. 1956), vznikajúca v atmosfére prelomového XX. zjazdu KSSZ. Text, ktorého obsahom, ako to vnímala neskoršia socialistická literárna história⁵, ale i niektorí dnešní recenzenti, je kritika už odhaleného kultu osobnosti. Táto obsahová charakteristika sa po prečítaní tohto rozsahom nevelkého diela zdá pomerne povrchná a plochá, keďže reálne je možno identifikovať viaceré obsahových vrstiev, ktoré ďalej ponúkajú interpretátorovi rôzne možnosti ich výkladu.

Na tomto mieste by bolo vhodné pripomenúť, že D. Tatarka sa v 50. rokoch aktívne zapája do prebiehajúcej diskusie o obsahu metódy socialistického realizmu, hájajúc, hoci opatrne, pozície, z ktorých odmietal obsahovo-

¹ Tatarka, D.: *Proti démonom*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1968, s. 128.

² Výkrikom precitnutia nazýva dielo *Démon súhlasu* Václav Havel v predslove pre vydanie vo francúzštine.

³ Súčasne opisy knihy *Démon súhlasu* u predajcov kníh.

⁴ Tatarka, D.: *Démon súhlasu. Fantastický traktát z konca jednej epochy* In: Kultúrny život, 11, 1956, č. 15, 14. 4., s. 9–11; ďalej č. 16, 21. 4., s. 9–10 a č. 17, 29. 4., s. 13.

⁵ Napr. Pišút, M.: *Dejiny slovenskej literatúry*. 3. vyd. Bratislava: Obzor 1984.

vé i formálne „spoločné omyly (...), práve preto, že sú spoločné, vysvetľujú sa tak, ako by boli dôsledkom teoretických postulátov socialistického realizmu“⁶: „aprioristického postoja autorov ku skutočnosti“⁷, idylickosť, odosobnenie tvorby, „sprimitívnenie foriem“⁸, t. j. prevažujúci literárny schematizmus. Niektoré aspekty tejto kritiky sú i v *Démonovi súhlasu* Tatarkom opakované, hoci i v poetickej forme príhodne ilustrujúceho pripodobnenia, keď „z básnikov sa stali zlievači, ktorí nevlastnú zvonovinu odlievali do obecných kadlubov“⁹, alebo kritiku aspektov obsahových, už s intenzívnejším akcentom, vkladá do úst svojho alter ega Bartolomeja Boleráza vo forme priznania: „Klamal som? Klamal – tak treba povedať. Akýže tu schematizmus! Nepravda, zástierka nepravdy, vyplývajúca z nášho už od základu pomýleného postoja.“¹⁰ Tu Dominik Tatarka azda v momente kajúcného priznania prekračuje hranicu, ktorú naznačil vo svojich predchádzajúcich diskusných príspevkoch, odhaľuje skutočné dôvody schematickej tvorby, keď priznáva, že idealizácia budovateľských tém nemala len zakryť skutočné závažné, no pochopiteľné, ťažkosti v rámci týchto procesov, ale i excesy v podobe násilia a nezákonnosti. A napokon i formálnu stránku diela možno vnímať ako demonštratívne gesto odmietnutia formálnych požiadaviek dovtedy vládnucej „falošnej“ metódy socialistického realizmu. (Ako príklad môžeme uviesť odklon od realistickej literárnej metódy k fantastickej až absurdnej či rozprávkovej; realizáciu postupov charakteristických skôr pre iné literárne smery, napr. existencializmus; psychologizáciu najmä postavy Bartolomeja Boleráza; žánrový návrat ku krátkej próze a dokonca k satirickému útvaru, na ktorom pretrvával biľag nevhodného už od odsúdenia Mináčových próz *Narodil sa básnik* a *Slávnostná próza* a pod.)

Tento spor však nie je ústredným motívom, ale predstavuje oblasť, v ktorej sa Tatarka pohybuje, a to oblasť literárnej tvorby – jeden z prejavov a dôsledkov kultu osobnosti, alebo ako sám autor neskôr interpretuje, surovej centralizácie¹¹. I v oblasti organizácie tvorby je Dominik Tatarka dlhodobým kritikom. Ako člen i funkcionár Zväzu československých

⁶ Tatarka, D.: *Proti démonom*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1968, s. 118.

⁷ Tamže, s. 119.

⁸ Tamže, s. 130.

⁹ Tatarka, D.: *Démon súhlasu*. 3. vyd. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1969, s. 13.

¹⁰ Tamže, s. 30–31.

¹¹ “Viete, kult, to je mytologické vysvetľovanie vecí. Kult by sme mohli oprávnené nazvať surovou centralizáciou” (Tatarka, D.: *Proti Démonom*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1968, s. 291).

spisovateľov žiada tieto organizácie a inštitúcie podstatne zlepšiť, zdemokratizovať¹². V *Démonovi súhlasu* je organizácia hyperbolicky pripodobnená k armáde, systému, ktorý je príznačný svojou vzťahovou štruktúrou postavenou na dôslednej hierarchizácii a uplatňovaní subordináčného princípu. Ako sa takýto „autoritarizmus“ mohol stať realitou, použivúc dobový slovník, v rozvíjajúcej sa ľudovej demokracii, diktatúre proletariátu? Autor, znalec pomerov vládnučích v kultúrnej oblasti ponúka čitateľovi podobenstvo o Figurovi a figúrkach ako možné odhalenie prvotného okamihu, slabého základu, nielen organizovania literárnej tvorby, ale i organizácie celospoločenskej. Bartolomej Boleráz hovorí o Figurovi s prívlastkom chytrácky, mocenský či inštitucionalizovaný, nepomenúva ho, no môžeme sa domnievať, že ide o politických predstaviteľov, držiteľov politickej moci, dovtedajších organizátorov spoločenského poriadku. Obviňuje ich zo zneužívania moci, vytvárania si v záujme vlastného mocenského vzostupu a jeho udržania figúrky – byrokratov, prosté mechanické kolieska nimi riadeného stroja organizácie spoločnosti, kontroly nás. Spisovateľ – Bartolomej Boleráz v novej situácii, precítený ideou budovania nového spravodlivého zriadenia, ktorému bola uložená moc projektanta ľudských duší smerom k ideálu socialistického človeka pomocou literatúry socialistického realizmu, nadobúda pocit falošnej spoluzodpovednosti s politikmi za riadenie mladého a zraniteľného politického zriadenia, pocit „štátnický, politikársky, chytrácky, kortešovský“¹³, stáva sa spisovateľom štátnym. Je zrejmé, že v takejto polohe, sám bezmocný proti politickej moci, riadiacej celkové smerovanie štátu, má i v prípade omylov a ťažkostí, v tej dobe prirodzene prítomných, tendenciu ich zľahčovať a zastierať s morálne relativistickou tézou, že účel svätí prostriedky. Takto nejako by sme mohli reprodukovat' spisovateľovo vyznanie svojho omylu a zároveň ospravedlňovanie tohto faktu svojím síce naivným, no úprimným idealizmom, čo skôr v čitateľovi prebúdza súcit a sympatiu než odsúdenie či pobúrenie. Paradoxne, hlavná postava v inej časti diela, keď hovorí o figúrkach v obecnej rovine, používa expresívnejší slovník: „*Figúrka kedysi veril v mene svojho presvedčenia, teraz už ani neverí. Figúrka je teraz šarža, figúrka je teraz chytrák, figúrka je maska subordinovaného chytráka alebo karieristu, figúrka je teraz výplodom pokrytectva našich čias.*“ Zdá sa, že čitateľovi je naznačené, že v rámci svojho súdu je nutné rozlišovať figúrky na základe kritéria ich pohnútok – idealistických či

¹² Tatarka, D.: *Proti Démonom*, c. d., s. 116.

¹³ Tatarka, D.: *Démon súhlasu*. 3. vyd. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1969, s. 30.

karieristických a zištných¹⁴, a v prípade literárneho Boleráza, či skutočného Tatarku pristupovať k jeho vine skôr zhovievavo. „*Keby raz ktosi z múdrych mojich súčasníkov komunistov len raz nesúhlasil alebo sa aspoň raz hlasne opýtal (...) Neprichodil by som si naivný, bezhlavý, ničotný (...) Takto sa musím nazdávať, že súhlas je výrazom bezradnosti čestných občanov alebo pokrytectvom chytrákov.*“¹⁵ Autor už identifikujúci počiatočný moment svojho „figurkizmu“, ospravedlňujúc ho svojím idealizmom, snaží sa čitateľovi vysvetliť i Bolerázovo zotrvanie v tejto servilnej úlohe, a to dokonca prenesením časti viny na iných súhlasiacich. Služí mu na to retrospektívny pohľad¹⁶, kedy sa pravdepodobne jeho osobný názor, subjektívne prijatá pravda, dostáva do konfliktu s „pravdou pokrokovou, manifestačne prijatou“. Dnešný čitateľ by na základe vlastných skúseností očakával vzburu, nesúhlas, avšak Boleráz si vyberá cestu kľukatejšiu, nám ťažko uveriteľnú: situáciu, ktorú hyperbolicky autor zobrazuje ako existenciálne pnutie, rieši popretím vlastného názoru, odmietnutím „vlastného mozgu“, ak by sme mali vybrať príhodnú metaforu: oslepuje sa, lebo to, čo vidí, nezhoduje sa s tým, čo hovoria ostatní. Zdá sa, že je tým čestným človekom pomýleným pokryteckým súhlasom ostatných, človekom bezradným. Až pri ďalšej príležitosti nesmelo prezentuje svoj nesúhlasný po-

¹⁴ Autor na viacerých miestach naznačuje konkrétnejšie, o aké pohnútky môže ísť: napr. popisuje vymoženosti a služby, ktoré Zväz zabezpečoval spisovateľom bezproblémovú a pohodlnú tvorbu (Tatarka, D.: *Démon súhlasu*, c. d., s. 18–19); v prípade Mataja identifikuje ako pohnútku jeho zotrvania a napĺňania úlohy figúrky moc, moc v oblasti literatúry, teda myslenia, neobmedzenú, hoci na opačnej strane prepožičanú a podmienenú (Tatarka, D.: *Démon súhlasu*, c. d., s. 44); ďalej v prípade spisovateľov hovorí o sláve, ktorá vznikla z vôle organizácie (Tatarka, D.: *Démon súhlasu*, c. d., s. 55).

¹⁵ Tatarka, D.: *Démon súhlasu*. 3. vyd. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1969, s. 59.

¹⁶ Na tomto mieste je treba pripomenúť epizódu zo života D. Tatarku ilustrujúcu praktiky vládnuce vo vtedajšej spisovateľskej organizácii, ktoré boli predlohou tejto časti diela: V roku 1951 boli na Aktíve slovenských spisovateľov Júliusom Šefránkom a následne na plenárnom zasadnutí slovenskej sekcie Zväzu československých spisovateľov najmä Jurajom Špitzerom označení, v rámci kampane hľadania vnútorného nepriateľa, D. Tatarka, V. Mináč, Michal Chorváth a Alexander Matuška za buržoázných nacionalistov, ktorí sa svojou tvorbou, resp. redakčnou činnosťou spreneverili metóde socialistického realizmu a ideám socializmu. Hoci nedošlo k fatálnym perzekúciám ako v skorších obdobných prípadoch a neskôr boli títo spisovatelia rehabilitovaní, napr. D. Tatarka sa v dôsledku obvinení musel zúčastniť stavby Trate družby, na čo spomína i v *Navrávačkách*.

stoj, s ktorým na jeho prekvapenie všetci súhlasia, avšak iba súkromne. Verejne všetci prezentujú opak a usvedčujú sa tak v očiach hlavnej postavy z kritizovaného pokrytectva. Hoci Tatarka neskoršie hovorí o kulte osobnosti ako surovej centralizácii, je zaujímavým poznatkom, že v diele neidentifikuje ako jednu z pohnútok pre zotrúvanie v pozícii figúrky strach z perzekúcie, nástroj, ktorý bol najmä na začiatku 50. rokov používaný a použitý i proti Dominikovi Tatarkovi, hoci nie v najextrémnejšej podobe. Je pochopiteľné, že v tejto páľčivej otázke pristupoval v roku 1956 opatrnejšie, pamätajúc na nedávne politické procesy končiace pre obžalovaných i fatálnymi následkami. V knižnom vydaní z roku 1963, rozšírenom o politický pamflet *Rozprávku o vládcovi Figurovi*, s dlhším časovým odstupom tento element tohto obdobia spomína: „*Mladý adept si polovicu života odsedel v temnici, ale napokon ku generálnemu výplachu sa predsa len prikróčilo.*“¹⁷

Autorov názor o nesprávnosti, škodlivosti a nemorálnosti postoja figúrky – štátneho spisovateľa, ktorý sa snaží plniť úlohu falošne optimistického projektanta ľudských duší, je z diela jasne zrozumiteľný. Ak je to nesprávne, aké poslanie socialistickému spisovateľovi prislúcha? Ak nemá tvoriť a čitateľovi reprodukovat’ „pravdu“ v prospech zriadenia, resp. jeho predstaviteľov, „komu, čomu chce slúžiť Bolerázova pravda“¹⁸? Fantastický traktát z konca jednej epochy nenecháva ani túto otázku bez odpovede. Predstavuje koncepciu skutočne diametrálne odlišnú, spisovateľ by sa mal stať „orgánom verejnej kontroly“, vyjadrené v terminológii II. zjazdu československých spisovateľov navracajúcej sa k predvojnovému označeniu – svedomie národa. Oslobodený od byrokratickej spolitizovanej organizácie literárnej tvorby, v demokratickejšom prostredí literárneho časopisectva rozvíjať spoločenské ideály socialistického realizmu, to je predstava, s ktorou Tatarka prichádza už na II. zjazd československých spisovateľov¹⁹ a vkladá to sebe vlastnou poetickosťou a básnickým pátosom do úst Bartolomeja Boleráza i v *Démonovi súhlasu*: „*Ľudský hlas básnika musí ešte stále vyvažovať drvivú prevahu moci. (...) Básnik vekov, ani básnik nášho veku nemôže ináč: musí brániť občanov proti zneužívaniu moci. Proti božstvu moci musí stavať neodňateľné práva ľudskej osobnosti.*“²⁰

Démon súhlasu bol vo svojej dobe skutočne dielom prelomového cha-

¹⁷ Tatarka, D.: *Démon súhlasu*. 3. vyd. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1969, s. 105.

¹⁸ Tamže, s. 63.

¹⁹ Tatarka, D.: *Proti Démonom*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1968, s. 225–226.

rakteru, ukončujúcim jednu československú literárnu epochu. Dominik Tatarka ako jeden z prvých a jeden z mála slovenských osobností vystupuje v roku 1956 ako spisovateľ, umeleckým počinom, kde v zjednodušenej fantazijnej umeleckej realite ústami Bartolomeja Boleráza jasne odhaľuje Figurov a ukazuje i vinu figúrok, priznáva vinu vlastnú, no zároveň ju ospravedlňuje (pri niektorých príležitostiach neskôr i na ňu zabúda)²¹, aby nakoniec predstavil svoj burcujúci program ďalšieho vývoja literárnej tvorby. V roku 1963 toto gesto opäť opakuje, vidiac pretrvávajúcu aktuálnosť predstavených ideí, aby po, i v týchto otázkach sľubnej, Pražskej jari sledoval reštauráciu, pretrvávajúce a pustošivé následky toho, čo už tak veľmi dávno verejne odhalil a odsúdil.²² Dominikovi Tatarkovi patri nepochybne naše uznanie vystúpiť v nebezpečnej dobe proti zhubnej lži a pretvárke.

Literatúra

- BILÍK, R.: *Slovenská literatúra po roku 1945 I. (1945–1963)*. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave 2009. 80 s.
- MIKULA, V.: *Od baroka k postmoderne*. Levice: L.C.A. 1997. 160 s.
- NOËL, B.: *Stretnutie s Tatarkom*. In: Ešte s Vami pobudnúť. Bratislava: PT 2009, s. 113–138.
- PERSTICKÁ, D. – PŘEROSTOVÁ, L.: *Dominik Tatarka a ti druzí: informace o umlčované a zamlčované slovenské literatuře*. Brno: Státní vědecká knihovna 1991. 173 s.
- PIŠŮT, M. a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry*. 3. vyd. Bratislava: Obzor 1984. 902 s.

²⁰ Tatarka, D.: *Démon súhlasu*. 3. vyd. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1969, s. 77.

²¹ Hoci v *Démonovi súhlasu* môžeme Bolerázovo prehlásene: „*Klamal som? Klamal – tak treba povedať*“ (Tatarka, D.: *Démon súhlasu*, s. 30) za Tatarkovo priznanie chýb, ktorých sa dopustil najmä v schematických románoch *Radostník* a *Družné letá*, s odstupom času sa Tatarka snaží toto čestné priznanie revidovať a s poukazom na povojnový optimizmus a nedostatok informácií svoju vinu relativizuje: „*Boli sme opití. Ale ja dosiaľ žijem v tom, že som písal pravdu*.“ (Tatarka, D.: *Proti Démonom*, s. 288).

²² Noël, B.: *Stretnutie s Tatarkom*, s. 113–138.

TATARKA, D.: *Démon súhlasu*. 3. vyd. Bratislava: Slovenský spisovateľ
1969. 106 s.

TATARKA, D.: *Proti démonom*. 1. vyd. Bratislava: Slovenský spisovateľ
1968. 480 s.